

Maciej Trzcinski

ORCID: 0000-0002-6308-3187

Uniwersytet Wrocławski

maciej.trzcinski@uwr.edu.pl

Rodzaj artykułu: oryginalny artykuł naukowy

Ochrona prawna dóbr kultury podczas trwania konfliktów zbrojnych — aspekty karnoprawne w kontekście agresji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, ochrona dóbr kultury, konflikty zbrojne, zniszczenia i grabieże

Wprowadzenie

Barbarzyńska agresja Rosji na Ukrainę, która rozpoczęła się 24 lutego 2022 roku, zaszokowała opinię publiczną na całym świecie. Wydawać by się mogło, że napaść na suwerenny europejski kraj w XXI wieku to coś, czego nie będziemy musieli już nigdy przeżywać po doświadczeniach obu wojen i totalitaryzmów, które zrujnowały Europę w ubiegłym stuleciu. Standardy prawa międzynarodowego gwarantujące ochronę fundamentalnych praw człowieka oraz penalizujące zbrodnie wojenne i zbrodnie ludobójstwa zostały w sposób oczywisty przez agresora złamane. Międzynarodowy Trybunał Karny podjął już w marcu 2022 roku czynności związane z dokumentowaniem popełnianych na terenie Ukrainy zbrodni.

W świetle zebranego, liczego już, materiału dowodowego nie ma wątpliwości, że wojska rosyjskie, przede wszystkim bombardując liczne cele cywilne (w tym

szpitale, szkoły i przedszkola), popełniły zbrodnie wojenne. Analizowana jest także kwestia tego, czy działania agresora nie wypełniają znamion zbrodni ludobójstwa. Odkrywane na terenach okupowanych przez Rosjan groby masowe potwierdzają, że dochodziło również do egzekucji przeprowadzanych na ludności cywilnej¹. W chwili przygotowywania tego artykułu (kwiecień 2022 roku) zostały już podjęte przez Prokuraturę Generalną Ukrainy i Międzynarodowy Trybunał Haski czynności procesowe związane z zabezpieczeniem niezbędnego materiału dowodowego, który potwierdzi masowe zbrodnie przeciwko ludzkości popełnione w Ukrainie przez Rosjan. Tym samym powtarza się koszmar znany nam między innymi z doświadczeń drugiej wojny światowej. Wystąpienia wielu światowych przywódców, w tym prezydenta Stanów Zjednoczonych, określają jednoznacznie prezydenta Federacji Rosyjskiej jako zbrodniarza wojennego².

Prowadzący działania wojenne powinni respektować międzynarodowe prawo humanitarne i szanować zwyczaje i utrwalone praktyki dotyczące sposobów prowadzenia wojny. Jedną z zasadniczych reguł dotyczy tego, że konieczność militarna ma być proporcjonalna do celu, który ma być osiągnięty. O ile atakowanie obiektów mających znaczenie militarne (lotnisk, mostów, siedzib wojsk) ma swoje taktyczne uzasadnienie, o tyle planowe i długofalowe atakowanie obiektów cywilnych jest przejawem barbarzyństwa, które łamie w sposób oczywisty reguły sztuki wojennej. Nie ulega zatem wątpliwości, że zasada humanitaryzmu oraz zasada proporcjonalności zostały przez rosyjskiego agresora złamane. Trzeba przypomnieć, że według standardów prawa międzynarodowego zbrodnie wojenne i zbrodnia ludobójstwa się nie przedawniają. W Polsce potwierdzeniem tego stanu rzeczy jest art. 105 § 1 kodeksu karnego, a przede wszystkim art. 43 Konstytucji RP („Zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciwko ludzkości nie podlegają przedawnieniu”). Na gruncie regulacji karnoprawnych warto wskazać na rozdział XVI Przepisy przeciwko pokojowi, ludzkości oraz przestępstwa wojenne, zwłaszcza zaś na art. 11 § 1³ oraz art. 118a dotyczący zbrodni przeciwko ludzkości.

Trudno rzecz jasna porównywać ciężar gatunkowy tak poważnych zbrodni z przestępstwami skierowanymi przeciwko dziedzictwu kulturowemu, niemniej jednak jako przedmiot niniejszego opracowania wybrano problematykę ochrony karnoprawnej dziedzictwa kultury podczas konfliktu zbrojnego, mając na względzie przestępstwa, jakie w tym zakresie popełnili już Rosjanie podczas wojny w Ukrainie. Bez wątpienia po zakończeniu działań wojennych strona ukraińska będzie i w tej

¹ *Znaleziono ciała porwanej przez Rosjan naczelniczki wsi i jej rodziny. Masowe groby cywilów pod Kijowem*, oprac. J. Zajchowska, *Gazeta.pl* 3.04.2022, <https://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/7,114881,28294899,znaleziono-ciala-porwanej-przez-rosjan-naczelniczki-wsi-i-jej.html?s=BoxMMtCzol2> (dostęp: 2.04.2022).

² S. Fossum, K. Liptak, *Biden on Putin: I think he is a war criminal*, CNN 17.03.2022, <https://edition.cnn.com/2022/03/16/politics/biden-calls-putin-a-war-criminal/index.html> (dostęp: 30.03.2022).

³ „Kto wszczył lub prowadzi wojnę napastniczą, podlega karze pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 12, karze 25 lat pozbawienia wolności albo karze dożywotniego pozbawienia wolności”.

kwestii inicjować postępowania prokuratorskie zmierzające do ścigania sprawców i ewentualnego odzyskiwania zrabowanych dóbr kultury. Oczywiście uzasadnione będą także roszczenia odszkodowawcze za ogrom wyrządzonych szkód, również w zakresie dotyczącym dziedzictwa kulturowego.

Zagrożenia dziedzictwa kulturowego podczas konfliktów zbrojnych

Doświadczenia historyczne wskazują niestety niezbicie, że w toku prowadzonych działań wojennych cierpią również zabytki. Już w prawie rzymskim uwzględniono kwestię prawa zwycięzców do łupu (*ius spolia*), co dotyczyło też grabienia zabytków podbijanego przez agresora kraju. Jednak zagadnienia prawa wojennego, w tym postępowania z dobrami kultury w czasie wojny, regulowane są przepisami prawa międzynarodowego. W tym kontekście obecne działania wojsk rosyjskich w Ukrainie przypominają bardziej barbarzyńskich Hunów plądrujących Europę w V wieku n.e. Niszczenie zabytków jest konsekwencją prowadzonych działań wojennych, lecz bywa też celem samym w sobie, gdy agresor w sposób zaplanowany i intencjonalny niszczy dziedzictwo narodowe zaatakowanego kraju. Działania takie mają niekiedy cechy swoistego kulturkampfu, którego założeniem jest pozbawienie danego narodu jego tożsamości kulturowej. W literaturze tematu pojawiają się w tym kontekście pojęcia ludobójstwa kulturowego czy *blood antiquities*⁴. Bolesne doświadczenia z tym związane ma oczywiście Polska. Po agresji Niemiec na Polskę we wrześniu 1939 roku nie tylko niszczone były obiekty architektoniczne (zbombardowany został Zamek Królewski w Warszawie itp.), lecz planowo rabowano publiczne i prywatne zbiory zabytków i dzieł sztuki. Taką politykę w stosunku do polskiego dziedzictwa narodowego prowadzili w czasie drugiej wojny obaj okupanci⁵.

W trakcie Powstania Warszawskiego w 1944 roku Niemcy w sposób zaplanowany zniszczyli całe miasto wraz z jego substancją zabytkową, co przypomina do złudzenia działania, jakie prowadzili Rosjanie, niszcząc w 2022 roku Mariupol. Zrabowane w czasie drugiej wojny światowej elementy polskiego dziedzictwa narodowego są do dzisiaj poszukiwane i niekiedy skutecznie odzyskiwane w toku procesów restytucyjnych⁶. Niektóre zbiory udało się szczęśliwie ewakuować za granicę, gdzie przetrwały zawieruchę wojny. Działania odzyskiwania strat wojennych prowadzi obecnie Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego⁷ we współpracy z Ministerstwem Spraw

⁴ P. Lasik, *Zabytki na uchodźstwie — safe haven jako narzędzie wielopoziomowej współpracy międzynarodowej na rzecz ochrony dóbr kultury*, „Santander Art and Culture Review” 2018, nr 1 (4), s. 190.

⁵ Więcej J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Kraków 2001, s. 412–481.

⁶ O działaniach restytucyjnych więcej w ramach programu „Muzeum utracone”, <https://muzeumutracone.pl/> (dostęp: 14.04.2022).

⁷ Więcej zob. <http://dziedzictwo.gov.pl/katalog-strat-wojennych?ID=22> (dostęp: 1.04.2022).

Zagranicznych. Literatura tematu jest bardzo bogata, a jej lektura daje wyobrażenie o ogromie strat, których do dziś nie udało się zmniejszyć⁸. Problematyce dotyczącej restytucji strat wojennych poświęcono również sporo uwagi⁹. Mając w pamięci lekceważące wypowiedzi prezydenta Putina o państwowości Ukrainy oraz narodzie ukraińskim, któremu odmawia on tożsamości i historyczno-kulturowej odrębności, nie można wykluczyć, że dziedzictwo kulturowe Ukrainy będzie nadal celowo niszczone i grabione.

Politykę taką potwierdzają działania podjęte przez Rosjan po aneksji Krymu w 2014 roku. Cenne zabytki archeologiczne, przede wszystkim te dotyczące obecności Scytów w basenie Morza Czarnego, zostały zawłaszczane przez Rosję¹⁰. Co do zabytków związanych z powstaniem Rusi Kijowskiej, to według rosyjskiej narracji historycznej jedynym spadkobiercą tych artefaktów jest Rosja. Założenie to pozostaje w oczywistej sprzeczności z wynikami badań historycznych¹¹. Nie ulega wątpliwości, że dziedzictwo kulturowe, zwłaszcza zaś to, które można nazwać dziedzictwem narodowym, są istotnym elementem w tworzeniu i umacnianiu tożsamości narodowej — w istocie obok języka jego spoiwem. Jest to czytelne, zwłaszcza gdy agresor dąży świadomie, w sposób planowy, do wynarodowienia, w tym wypadku zrusyfikowania podbijanych terytoriów. Rosja ma tu wieloletnie i niechlubne tradycje, które, jak widać, chce kontynuować. Polska i Ukraina zaznały w ciągu stuleci wielokrotnie brutalnej agresji ze strony Rosji, zawsze wiążącej się z celowym wynaradawianiem. Pojęcie *russkij mir*, które pojawiło się w przestrzeni publicznej wraz z atakiem Rosji na Ukrainę, zyskało zdecydowanie pejoratywne znaczenie i stało się kwintesencją barbarzyństwa. Bez wątpienia zabytki Ukrainy są realnie zagrożone, o czym przekonują dotychczasowe dokonania agresora, który zbombardował zabytkowy budynek Teatru Dramatycznego w Mariupolu, zniszczył Muzeum Marii Prymaczenko w Iwankowie oraz wiele świątyń. Przypomnieć tu wypada, że na Ukrainie znajdują się obiekty wpisane na listę światowego dziedzictwa UNESCO (w tym ławra Peczerska w Kijowie czy zespół staromiejski Lwowa). O ile zabytki ruchome można podczas zagrożenia ewakuować, o tyle zabytki architektury oraz stanowiska archeologiczne są bardzo trudne do skutecznego zabezpieczenia¹².

⁸ M.in. L.H. Nicholas, *Grabież Europy. Losy dzieł sztuki w Trzeciej Rzeszy i podczas II wojny światowej*, Kraków 1997; J. Świeczyński, *Grabieżcy kultury i fałszerze sztuki*, Warszawa 1986.

⁹ Zob. W. Kowalski, *Restytucja dzieł sztuki*, Katowice 1993; W. Kowalski, M. Kuhnke, *Zgrabione — odzyskane*, Warszawa 2011.

¹⁰ Trzeba przypomnieć, że Sąd Apelacyjny w Amsterdamie odrzucił roszczenia Federacji Rosyjskiej w zakresie wydania zabytków archeologicznych, które muzea krymskie wypożyczyły do Holandii jeszcze przed aneksją Krymu, potwierdzając tym samym, że Holandia uznała aneksję za bezprawną i zadeklarowała wydanie zabytków wyłącznie Ukrainie, *Holandia: sąd nakazał zwrócić Ukrainie złoto z Krymu*, Business Insider 2021, <https://businessinsider.com.pl/wiadomosci/holandia-sad-nakazal-zwrocic-ukrainie-zloto-z-krymu/yw6zlfz> (dostęp: 23.04.2022).

¹¹ Zob. A. Krzemińska, *Skarby pod bombami*, „Polityka” 2022, nr 16 (3359), s. 68–71.

¹² Już w marcu 2022 r. polskie Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego rozpoczęło sukcesywne przesyłanie stronie ukraińskiej materiałów służących do zabezpieczania zabytków w ramach

Przypominając o barbarzyńskim niszczeniu dziedzictwa kulturowego w trakcie konfliktów zbrojnych, wspomnieć można o niszczeniu i okradaniu muzeów czy stanowisk archeologicznych na terenie Iraku podczas działań wojennych prowadzonych tam w 2003 roku. Wtedy nie tylko doszło do zniszczenia relikwów architektonicznych starożytnego Babilonu, lecz także do ograbienia z sumeryjskich zabytków muzeum w Bagdadzie¹³. Przypomnieć można również o celowym zniszczeniu w 1993 roku historycznego mostu w Mostarze¹⁴ czy bombardowaniu w 1991 roku historycznej części Dubrownika, mimo że został on w 1979 roku wpisany na listę światowego dziedzictwa.

Wciąż w pamięci mamy barbarzyńskie działania tak zwanego Państwa Islamskiego, które z pobudek religijnych niszczyło bezcenne zabytki, w tym znajdujące się już na liście UNESCO¹⁵. Planowo niszczone były zabytki w Mosulu czy artefakty pochodzące ze starożytnej Niniwy¹⁶. Przykłady niestety można mnożyć.

Podstawowe regulacje prawa krajowego i międzynarodowego

Podstawowym aktem prawa międzynarodowego, który chronić ma dobra kultury podczas działań wojennych, jest Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisane w Hadze 14 maja 1954 roku (dalej: Konwencja haska)¹⁷. Trzeba zaznaczyć, że sama Konwencja wraz z pierwszym protokołem została ratyfikowana zarówno przez Polskę¹⁸, Ukrainę, jak i Rosję. W kontekście sytuacji w Ukrainie nie bez znaczenia będzie zatem, że obie strony konfliktu (agresor i kraj zaatakowany) są sygnatariuszami tego uniwersalnego aktu prawnego. Niemniej jednak przypomnieć wypada, że egzekwowanie w praktyce

Centrum Pomocy dla Kultury na Ukrainie. Działania te realizowane są przez Narodowy Instytut Dziedzictwa, K. Zalasinska: *Centrum Pomocy dla Kultury na Ukrainie jest naturalną konsekwencją zadań stanowiących fundament działalności NID*, <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/k-zalasinska-centrum-pomocy-dla-kultury-na-ukrainie-jest-naturalna> (dostęp: 14.04.2022).

¹³ Zob. M. Bogdanos, W. Patrick, *Złodzieje z Bagdadu. Pasjonująca opowieść o poszukiwaniu zrabowanych skarbów w ogarniętym wojną Iraku*, Poznań 2006.

¹⁴ Po odbudowie mostu w 2005 r. został on wpisany na listę światowego dziedzictwa UNESCO.

¹⁵ W 2015 r. doszło do wysadzenia w powietrze świątyni Szamin-Baala w Palmyrze w Syrii.

¹⁶ Zob. M. Sabaciński, *Dziedzictwo kulturowe jako narzędzie w rękach tzw. Państwa Islamskiego*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 2015, nr 3(84)–4(85), s. 54–62.

¹⁷ Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisane w Hadze dnia 14 maja 1954 r., Dz.U. z 1957 r. Nr 46, poz. 212.

¹⁸ Jeszcze w okresie międzywojennym Polska ratyfikowała pakt Roericha — Traktat o ochronie artystycznych i naukowych instytucji i zabytków podpisany 15 kwietnia 1935 r. w Waszyngtonie. Dokument ten jest aktem prawa międzynarodowego mającym na celu ochronę dóbr kultury w czasie wojny i wciąż obowiązuje. Jednak to Konwencja haska z 1954 r. odgrywa dziś w tym zakresie główną rolę.

przepisów Konwencji haskiej z 1954 roku wzbudzało przez lata kontrowersje przede wszystkim w związku z nieprecyzyjnością określeń zawartych w tym dokumencie. Z tego powodu wzmocniono system ochrony przez stworzenie Protokołu drugiego do Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, sporządzonego w Hadze 26 marca 1999 roku¹⁹. Protokół drugi ratyfikowany został przez Polskę w 2012 roku, a przez Ukrainę w 2020 roku. Dokumentu tego nie ratyfikowała natomiast Rosja. Warto podkreślić, że zamieszczono tam rozdział czwarty Odpowiedzialność karna i jurysdykcja. W świetle niniejszych rozważań o odpowiedzialności karnej najbardziej istotny jest art. 15²⁰, ważne są też art. 18–21 tego rozdziału. Dokument obejmuje dodatkowo ochronę stanowisk archeologicznych, zakazując prowadzenia nielegalnych wykopalisk, oraz, co istotne, wprowadza zakaz nielegalnego wywozu zabytków (art. 9), którego nie uwzględniono w tekście Konwencji.

Wracając do zasadniczej treści konwencji haskiej: już w preambule zawarty został istotny *passus*: „szkody wyrządzone dobrom kulturalnym, do jakiegokolwiek należałyby one narodu, stanowią uszczerbek w dziedzictwie kulturalnym całej ludzkości, gdyż każdy naród ma swój udział w kształtowaniu kultury światowej”. Ta uniwersalna zasada podkreśla znaczenie dziedzictwa kultury jako dobra wspólnego, którego beneficjentem jest ogół teraźniejszego i przyszłego społeczeństwa.

Dokument w sposób szczegółowy reguluje wiele praktycznych kwestii. Przede wszystkim definiuje na gruncie prawa międzynarodowego przedmiot ochrony prawnej, którym są dobra kultury (ang. *goods of culture*). W art. 1 odnajdujemy definicję dóbr kulturalnych, którą należy przywołać tu *in extenso*²¹.

¹⁹ W art. 1 tego dokumentu (definicje) wprowadzono legalne definicje kilku podstawowych pojęć: „e) ochrona wzmocniona” oznacza system ochrony wzmocnionej ustanowiony na mocy art. 10 i 11; „f) cel wojskowy” oznacza obiekt, który ze względu na charakter, lokalizację, cel lub zastosowanie wnosi istotny wkład do działań wojskowych i którego całkowite lub częściowe zniszczenie, zajęcie lub zneutralizowanie w istniejących w danym momencie okolicznościach przynosi określoną korzyść wojskową; „g) bezprawne” oznacza działanie pod przymusem lub w inny sposób, naruszając stosowne postanowienia prawa krajowego okupowanego terytorium lub prawa międzynarodowego.

²⁰ „Artykuł 15 Poważne naruszenie niniejszego protokołu: 1. Każda osoba popełnia przestępstwo w rozumieniu niniejszego protokołu, jeżeli celowo i z naruszeniem konwencji lub niniejszego protokołu dopuszcza się któregoś z następujących czynów: a) czyni celem ataku dobro kulturalne objęte ochroną wzmocnioną; b) wykorzystuje dobro kulturalne objęte ochroną wzmocnioną lub jego najbliższe otoczenie do wsparcia działań wojskowych; c) powoduje rozległe zniszczenia lub zawłaszcza dobro kulturalne objęte ochroną na mocy konwencji lub niniejszego protokołu; d) czyni dobro kulturalne objęte ochroną na mocy konwencji i niniejszego protokołu celem ataku; e) dokonuje kradzieży, rabunku lub przywłaszczenia bądź popełnia akty wandalizmu skierowane przeciwko dobrom kulturalnym objętym ochroną na mocy konwencji. 2. Każda ze Stron podejmie takie kroki, jakie mogą być niezbędne, aby w ramach prawa krajowego zostały uznane za przestępstwo czyny uznane za przestępstwo na mocy niniejszego artykułu i aby przestępstwa takie podlegały odpowiednim karom. Czyniąc to, każda ze Stron będzie postępować zgodnie z ogólnymi zasadami prawa i prawa międzynarodowego, w tym z normami rozszerzającymi indywidualną odpowiedzialność karną na osoby inne niż te, które bezpośrednio popełniły dany czyn”.

²¹ „W rozumieniu niniejszej Konwencji uważa się za dobra kulturalne, bez względu na ich pochodzenie oraz na osobę ich właściciela: a) dobra ruchome lub nieruchome, które posiadają wielką wagę dla dziedzictwa kulturalnego narodu, na przykład zabytki architektury, sztuki lub historii, zarówno

Bardzo istotne znaczenie ma art. 4 Konwencji określający obowiązki sygnatariuszy w zakresie poszanowania dóbr kulturalnych. Na uwagę zasługuje między innymi art. 4 pkt 1:

Wysokie Umawiające się Strony zobowiązują się szanować dobra kulturalne położone zarówno na ich własnym terytorium, jak na terytoriach innych Wysokich Umawiających się Stron, przez powstrzymanie się od używania tych dóbr i ich bezpośredniego otoczenia oraz środków przeznaczonych do ich ochrony do celów, które mogłyby wystawić te dobra w razie konfliktu zbrojnego na zniszczenie lub uszkodzenie, oraz przez powstrzymanie się wobec nich od wszelkich aktów nieprzyjacielskich.

Zamienne wydają się też zasady określone w kolejnych punktach tego artykułu:

Art. 4 pkt 3: Wysokie Umawiające się Strony zobowiązują się ponadto zakazać wszelkich aktów kradzieży, rabunku lub bezprawnego przywłaszczenia dóbr kulturalnych, jakkolwiek przybrałyby one formę, jak również wszelkich aktów wandalizmu wymierzonych przeciw nim, zapobiegać takim aktom, a w razie potrzeby powodować ich zaprzestanie. Powstrzymają się również od stosowania rekwizycji wobec dóbr kulturalnych ruchomych położonych na terytorium którejkolwiek innej Wysokiej Umawiającej się Strony.

Art. 4 pkt 4: Wysokie Umawiające się Strony powstrzymają się od wszelkich środków odwetu wymierzonych przeciw dobrom kulturalnym.

Konwencja przewiduje też ochronę dóbr kultury w wyniku zakończenia bezpośrednich działań wojennych, a związanych już z okupowaniem zajętych terenów:

Art. 5. 1. Wysokie Umawiające się Strony, które okupują w całości lub w części terytorium innej Wysokiej Umawiającej się Strony, powinny w miarę możliwości popierać wysiłki właściwych władz narodowych terytorium okupowanego, mając na celu zapewnienie opieki nad jego dobrami kulturalnymi i ich zachowanie.

2. Jeżeli dla zachowania dóbr kulturalnych położonych na terytorium okupowanym, a uszkodzonych przez działania wojenne konieczne są kroki natychmiastowe i jeżeli właściwe władze narodowe nie mogą ich podjąć, Mocarstwo okupujące przedsięwzięć w miarę możliwości najkonieczniejsze środki zachowawcze w ścisłej współpracy z tymi władzami.

Zgodnie z brzmieniem art. 16 Konwencji dobra kultury mogą być oznaczane znakiem rozpoznawczym, który określa prawo międzynarodowe. Znakiem tym jest błękitna tarcza²². Zwyczajowo znaki te są niewielkich rozmiarów, lecz umieszczane

religijne, jak świeckie; stanowiska archeologiczne; zespoły budowlane posiadające jako takie znaczenie historyczne lub artystyczne; dzieła sztuki, rękopisy, książki i inne przedmioty o znaczeniu artystycznym, historycznym lub archeologicznym, jak również zbiory naukowe i poważne zbiory książek, archiwaliów lub reprodukcji wyżej określonych dóbr; b) gmachy, których zasadniczym i stosowanym w praktyce przeznaczeniem jest przechowywanie lub wystawianie dóbr kulturalnych ruchomych, określonych pod lit. a), na przykład muzea, wielkie biblioteki, składnice archiwalne, jak również schrony mające na celu przechowywanie w razie konfliktu zbrojnego, dóbr kulturalnych ruchomych, określonych pod lit. a); c) ośrodki obejmujące znaczną ilość dóbr kulturalnych określonych pod lit. a) i b), zwane w dalszym ciągu »ośrodkami zabytkowymi«.

²² Znakiem rozpoznawczym Konwencji jest tarcza skierowana ostrzem w dół, podzielona wzdłuż przekątnych na cztery pola, dwa błękitne i dwa białe (tarcza herbowa złożona z błękitnego kwadratu,

są w widocznych miejscach obiektów, na przykład na fasadach. Niestety nie wszystkie zabytki są w ten sposób oznaczane. Znak ten zgodnie z art. 20 ust. 1 Regulaminu wykonawczego do Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w konieczności oznakowania obiektów zabytkowych w razie konfliktu zbrojnego może być umieszczony na flagach lub na opaskach; może być także wymalowany na samym obiekcie lub umieszczony w jakikolwiek inny odpowiedni sposób. Trudno jednak wyobrazić sobie, aby te oznaczenia mogły powstrzymać agresora od bombardowań i nalotów²³.

Problematyka ochrony zabytków w trakcie konfliktów zbrojnych umocowana została też w prawie krajowym. Artykuł 88 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami²⁴ określa w tym zakresie szczegóły. Przepis ten (w ust. 1) zobowiązuje ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego do opracowania krajowego planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych²⁵. Artykuł 88 ust. 2 nałożył również na Ministra Kultury obowiązek określenia w drodze rozporządzenia organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych. Dokumentem tym stało się rozporządzenie Ministra Kultury w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych²⁶, które wraz z towarzyszącymi mu załącznikami dotyczy przede wszystkim procedur związanych z zabezpieczeniem oraz ewakuacją dóbr kultury. Ochrona zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych zgodnie z § 1ust. 1 polega na planowaniu, przygotowaniu i realizacji przedsięwzięć zapobiegawczych, dokumentacyjnych, zabezpieczających, ratowniczych i konserwatorskich mających na celu ich uratowanie przed zniszczeniem, uszkodzeniem i zaginięciem.

Problematyce szeroko rozumianej ochrony dóbr kultury, w tym działaniom prewencyjnym, poświęcono stosunkowo sporo uwagi. Trzeba jednak dostrzec te aspekty, które wiązać się już będą z negatywnymi konsekwencjami działań. Próby naprawiania skutków konfliktu zbrojnego dotyczyć będą zarówno roszczeń odszkodowawczych dotyczących rozlegle pojmowanych reparacji wojennych (w tym tych

którego jeden z kątów tworzy ostrze tarczy, oraz umieszczonego nad nim błękitnego trójkąta, rozgraniczonych po każdej stronie białym trójkątem). Autorem tego projektu był polski architekt Jan Zachwatowicz (1900–1983).

²³ Niszczycielskie bombardowania nie ominęły miejsc związanych z dziedzictwem martyrologicznym. W pierwszych dnia wojny Rosjanie zbombardowali Centrum Pamięci Holokaustu w Babim Jarze koło Kijowa.

²⁴ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.

²⁵ Więcej K. Zalaśńska, *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, Warszawa 2020, s. 256; A. Kociołek, J. Menkes, *Ochrona zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych — stosunek ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami do międzynarodowego prawa humanitarnego*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. K. Zeidler, Warszawa-Gdańsk 2014, s. 415–428.

²⁶ Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych, Dz.U. z 2004 r. Nr 212, poz. 2153.

dotyczących na przykład zniszczonych, uszkodzonych dóbr kultury), jak i rewindykowania bezprawnie zagrabionych dóbr kultury. Odrębnym zagadnieniem wydaje się natomiast ściganie sprawców przestępstw skierowanych przeciwko dziedzictwu kulturowemu.

Regulacje karnoprawne

Przestępstwa skierowane przeciwko dobrom kultury zarówno podczas prowadzonych działań wojennych, jak i okupowania terenu zajętego przez agresora popełniane mogą być w różny sposób. Bez wątpienia nieodwracalny skutek ma niszczenie dóbr kultury w toku prowadzonego ostrzału artyleryjskiego, nalotów samolotowych itp. Trzeba oczywiście dostrzec negatywne skutki grabieży, i tej zaplanowanej, inspirowanej przez najeźdźcę, i zwykłych kryminalnych aktów kradzieży, które dokonywane mogą być przez każdego.

Zniszczenie lub uszkodzenie zabytku może również być udziałem wojsk, które nie prowadząc bezpośrednich działań bojowych, instalują na przykład bazę wojskową lub budują umocnienia na reliktach dawnej architektury lub wręcz bezpośrednio na stanowisku archeologicznym. Działania takie będą raczej wynikiem niewiedzy i braku należytej staranności niż zamierzonych działań, których celem ma być zniszczenie zabytku. Niemniej jednak z punktu widzenia realnych zagrożeń związanych z prowadzeniem działań wojennych dostrzec należy również sytuacje, w których zniszczenie lub uszkodzenie zabytku będzie niezamierzone.

Zorganizowana grabież dóbr kultury to tradycja dobrze już znana między innymi armii rosyjskiej. *Trofeinyje otriady* w czasie drugiej wojny światowej i tuż po jej zakończeniu wywoziły z terenów podbitych (w tym z terenów Ziemi Odzyskanych w Polsce) wszystkie wartościowe rzeczy, także zabytki i dzieła sztuki. Ich znaczna część do dzisiaj znajduje się w zbiorach rosyjskich muzeów, a negocjacje związane z restytucją tych obiektów były i zapewne długo jeszcze będą bardzo trudne²⁷.

Zasadniczo system ochrony dóbr kultury opiera się na regulacjach z zakresu prawa administracyjnego. Podstawowym aktem prawnym jest w Polsce ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Artykuł 4 określa, że ochronę zabytków zapewnić ma państwo. Ochrona zabytków polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu: 1. zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwale zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie; 2. zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek w wartości zabytków; 3. udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków; 4. przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę; 5. kontrolę stanu zacho-

²⁷ J. Kudelski, *Trofejne brygady na Ziemiach Odzyskanych*, „Mówią Wieki” 2013, nr 2, s. 55–63.

wania i przeznaczenia zabytków; 6. uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Opiekę nad zabytkami zgodnie z art. 5 ustawy sprawować ma jego właściciel lub posiadacz.

W omawianej kwestii chodzić będzie o strategię ochrony zabytków, którą realizować mają państwo oraz jego organy. Potwierdza to deklaracja wyrażona w art. 5 Konstytucji RP²⁸ („Rzeczpospolita strzeże dziedzictwa narodowego”).

Gdy regulacje administracyjnoprawne okazują się nieskuteczne, wkraczać powinny przepisy karnoprawne, co wpisuje się zasadniczo w subsydiarny charakter prawa karnego. Problematyce karnoprawnej ochrony dziedzictwa kulturowego poświęcano już w literaturze tematu sporo uwagi²⁹. Tematyka ta podejmowana była również w aspekcie szerszym dotyczącym prawa międzynarodowego³⁰. W kontekście omawianej tu problematyki odnieść się należy przede wszystkim do tych przepisów, które są bezpośrednio związane z przestępstwami popełnianymi podczas konfliktu zbrojnego. Mowa tu o art. 125 oraz 126 kodeksu karnego. Przepisy te umieszczone zostały w rozdziale szesnastym (części szczególnej) Przepisy przeciwko pokojowi, ludzkości oraz przestępstwa wojenne:

Art. 125. § 1. Kto, na obszarze okupowanym, zajęтым lub na którym toczą się działania zbrojne, naruszając prawo międzynarodowe, niszczy, uszkadza, zabiera lub przywłaszcza mienie albo dobro kultury, podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10.

§ 2. Jeżeli czyn dotyczy mienia znacznej wartości albo dobra o szczególnym znaczeniu dla kultury, sprawca podlega karze pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 3.

Podkreślić trzeba, że jest to przestępstwo powszechne, zachowanie sprawcy wymierzone może być tu nie tylko w dobro kultury, lecz także w mienie (mienie znacznej wartości). Przedmiot ochrony prawnej regulowany tym przepisem został w związku z nowelizacją z dnia 20 maja 2010 roku³¹ rozszerzony. Jego pierwotna wersja zakładała wyłącznie ochronę dobra kultury. W § 1 określono typ podstawowy (przedmiotem ochrony jest dobro kultury i mienie), a w § 2 typ kwalifikowany przestępstwa (tu przedmiotem ochrony jest dobro o szczególnym znaczeniu dla kultury oraz mienie znacznej wartości). Definicje dobra kultury na gruncie prawa

²⁸ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r., Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483.

²⁹ Zob. B. Gadecki, *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Art. 108–120. Przepisy karne. Komentarz*, Warszawa 2014; B. Gadecki et al., *Praktyczne aspekty zwalczania przestępczości przeciwko dziedzictwu kulturowemu*, Gdańsk 2019, s. 41–81.

³⁰ M. Rau, *Przestępstwa przeciwko dobrom kultury w międzynarodowym prawie karnym*, Warszawa 2021.

³¹ Ustawa z dnia 20 maja 2010 r. o zmianie ustawy — Kodeks karny, ustawy o Policji, ustawy — Przepisy wprowadzające Kodeks karny oraz ustawy — Kodeks postępowania karnego Dz.U. z 2010 r. Nr 98, poz. 626.

międzynarodowego reguluje przytoczony już art. 1 Konwencji haskiej, natomiast na gruncie prawa krajowego definicje dobra kultury odnajdujemy w art. 2 pkt 1 ustawy z dnia 25 maja 2017 roku o restytucji narodowych dóbr kultury³²:

dobro kultury [oznacza] zabytek w rozumieniu art. 3 pkt 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2018 r. poz. 2067 i 2245 oraz z 2019 r. poz. 730), rzecz ruchomą niebędącą zabytkiem, a także ich części składowe lub zespoły, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na ich wartość artystyczną, historyczną lub naukową, lub ze względu na ich znaczenie dla dziedzictwa i rozwoju kulturalnego.

Zatem dobrem kultury jest między innymi zabytek, którego legalną definicję ustawodawca umiejscowił w art. 3 pkt 1 ustawy o ochronie zabytków³³, a także przedmioty niebędące zabytkami, a mające wskazane powyżej cechy. Widać, iż ustawodawca szerzej określił znaczenie pojęcia dóbr kultury w stosunku do pojęcia zabytku.

Nieco więcej problemów może nastręczać odkodowanie pojęcia dobra o szczególnym znaczeniu dla kultury. Nieostry jego charakter wynika z niedookreślenia tego, jak rozumieć „szczególne znaczenie” dobra kultury. Tu należy się posiłkować przede wszystkim orzecznictwem oraz komentarzami do art. 294 § 2 k.k., w którym pojęcie to również występuje w kontekście kwalifikowanych przestępstw przeciwko mieniu³⁴. Dość zgodnie wskazuje się, że „szczególne znaczenie” dobra kultury ma mieć związek z wyjątkowym, niepowtarzalnym charakterem danego obiektu³⁵. Wypada przy tej okazji przypomnieć, że system karnoprawnej ochrony dziedzictwa kulturowego posługuje się w przepisach prawnych równolegle dwoma pojęciami, to jest pojęciem zabytku (przepisy karne zawarte w rozdziale jedenastym ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami) oraz pojęciem dobra o szczególnym znaczeniu dla kultury, o których mowa w art. 125 § 2 k.k. oraz art. 294 § 2 k.k. Taka dychotomia pojęć utrudnia organom procesowym rozpoznanie przedmiotu ochrony prawnej, stąd w większości spraw karnych angażowani są biegli. W obowiązujących przepisach zabrakło niestety jednego z podstawowych przestępstw, jakim jest kradzież lub przywłaszczenie zabytku. Ułomności te bez wątpienia utrudniają stosowanie prawa, tym samym osłabiając system ochrony dziedzictwa kultury jako taki. Problemów nie powinno natomiast być z identyfikacją pojęcia „mienie znacznej wartości”, o którym mowa w art. 125 § 2 k.k., a które określa precyzyjnie art. 115 § 5 k.k.³⁶

³² Dz.U. z 2017 r. poz. 1086.

³³ „1. zabytek [oznacza] nieruchomości lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”.

³⁴ Zob. A. Książkowska-Kukulska, *Dobra kultury jako przedmiot ochrony w prawie karnym*, „Prokurator” 2007, nr 2, s. 103–121.

³⁵ Zob. *Kodeks karny. Praktyczny komentarz*, red. M. Mozgawa, Warszawa 2007, s. 577.

³⁶ Mieniem znacznej wartości jest mienie, którego wartość w czasie popełnienia czynu zabronionego przekracza 200 tys. zł.

W art. 125 § 1 k.k. jednoznacznie wskazano miejsce, w jakim czyn ma być popełniony: obszar okupowany, zajęty lub na którym toczą się działania zbrojne. „Terytorium okupowanym lub zajęтым jest terytorium formalnie lub faktycznie znajdujące się pod władzą armii nieprzyjacielskiej, przy czym okupacja rozciąga się jedynie na te terytoria, gdzie władza ta jest ustanowiona i gdzie może być wykonywana”³⁷.

Przestępstwo określone w art. 125 § 1 to przestępstwo skutkowe klasyfikowane jako zbrodnia wojenna, którą popełnić można wyłącznie w działaniu. Ścigane jest w trybie publicznoskargowym. Znamiona czynnościowe tego przestępstwa odnoszą się do dóbr kultury oraz mienia i polegają na ich: niszczeniu, uszkodzaniu, zabieraniu oraz przywłaszczaniu. Działania te muszą naruszać prawo międzynarodowe, co można powiązać przede wszystkim z art. 8 ust. 2 lit a pkt iv³⁸ oraz art. 8 ust. 2 lit a pkt ix³⁹ Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego⁴⁰.

Jeśli chodzi o niszczenie lub uszkodzenie dóbr kultury⁴¹ (dóbr o szczególnym znaczeniu dla kultury), to można je popełnić zarówno w zamiarze bezpośrednim (intencjonalnie), jak i w zamiarze ewentualnym (gdy sprawca powinien przewidzieć, że jego działania mogą doprowadzić do zniszczenia lub uszkodzenia). W wypadku przywłaszczenia konieczny jest zamiar bezpośredni. W wypadku zaboru mienia lub dobra kultury realizacja znamion możliwa jest w obu postaciach⁴². Jeśli chodzi o sankcje, to warto zauważyć, że typ kwalifikowany tego przestępstwa (§ 2) traktowany jest jako zbrodnia i zagrożony jest karą pozbawienia wolności od 3 do lat 15⁴³.

W kontekście omawianej problematyki należy wskazać też na art. 126 § 2 k.k.:

Art. 126. § 1. Kto w czasie działań zbrojnych używa niezgodnie z prawem międzynarodowym znaku Czerwonego Krzyża lub Czerwonego Półksiężyca, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3.

§ 2. Tej samej karze podlega, kto w czasie działań zbrojnych używa niezgodnie z prawem międzynarodowym znaku ochronnego dla dóbr kultury lub innego znaku chronionego przez prawo międzynarodowe albo posługuje się flagą państwową lub odznaką wojskową nieprzyjaciela, państwa neutralnego albo organizacji lub komisji międzynarodowej.

Przestępstwo to dotyczy zamachu na wiarygodność znaków i symboli. Także i tu tak jak przy art. 125 k.k. mówić należy o podwójnej bezprawności, przepis jasno wskazuje bowiem na naruszenie normy sankcjonowanej przepisami prawa międzynarodowego.

³⁷ *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz*, red. J. Giezek, Warszawa 2021, s. 83.

³⁸ Poważne zniszczenia i przywłaszczenie mienia, nieusprawiedliwione koniecznością wojskową i dokonywane bezprawnie i samowolnie.

³⁹ Zamierzone kierowanie ataków na budynki przeznaczone na cele religijne, edukacyjne, artystyczne, naukowe lub charytatywne, pomniki historyczne, szpitale oraz miejsca, w których gromadzeni są ranni i chorzy, pod warunkiem że nie są one celami wojskowymi.

⁴⁰ Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego sporządzony w Rzymie dnia 17 lipca 1998 r., Dz.U. Nr 78, poz. 708.

⁴¹ Zniszczenie rozumieć trzeba jako całkowite unicestwienie obiektu (dobra kultury, mienia), uszkodzenie natomiast jako zniszczenie częściowe.

⁴² *Kodeks karny. Część szczególna*, s. 84.

⁴³ *Ibidem*.

Znak ochrony dóbr kultury (błękitna tarcza) określony został, o czym już wspomniano, w Konwencji haskiej. Wykorzystywanie go do innych celów, na przykład *stricto* wojskowych, w postaci maskowania w ten sposób transportu broni⁴⁴ lub oznakowywania stanowisk rozlokowanego wojska, powinno być traktowane jako wiarołomstwo.

Artykuł 125 k.k. oraz art. 126 § 2 k.k. wskazuje na implementację zasadniczych postanowień i rekomendacji zawartych w Konwencji haskiej. W tym wypadku ma to związek przede wszystkim z art. 4 oraz art. 28⁴⁵ tego dokumentu. Ze względu na specyfikę i różnorodność przestępstw wymierzonych w dobra kultury podczas konfliktów zbrojnych można byłoby rozważyć wprowadzenie *expressis verbis* przestępstwa wywozu dóbr kultury za granicę, ponieważ sam fakt zaboru lub przywłaszczenia, choć kojarzony z grabieżą, nie musi być zawsze połączony z wywozem na przykład do kraju agresora. Oczywiście w tym zakresie można byłoby teoretycznie posiłkować się art. 109 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, aczkolwiek przepis ten dotyczy wywozu zabytku za granicę bez pozwolenia, co w kontekście grabieży wojennych brzmi raczej humorystycznie.

Komentując przepisy karne dotyczące ochrony dóbr kultury podczas konfliktu zbrojnego, trzeba dostrzec wprowadzanie na rynek antykwaryczny (w tym czarny rynek sztuki) obiektów pochodzących z przestępstwa, co rzecz jasna dotyczyć może obiektów zagrabionych podczas prowadzonych wojen, czego dowodem są między innymi doświadczenia wojny z Iraku i Syrii. Do ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wprowadzony został art. 108 a⁴⁶, który wszedł w życie 9 czerwca 2021 roku.

Podsumowanie

Problematyka związana z ochroną dziedzictwa kulturowego podczas prowadzonych działań wojennych oraz okupacji terenów zajmowanych przez agresora jest oczywiście wieloaspektowa. Oprócz aspektów będących bezpośrednim następstwem niszczenia

⁴⁴ Podczas agresji Rosji na Ukrainę wojska rosyjskie wykorzystywały znak czerwonego krzyża do transportu amunicji, M. Pokorzyński, *Rosjanie przechodzą samych siebie. Wożą amunicję w karetkach*, „Auto Świat” 3.03.2022, <https://www.auto-swiat.pl/wiadomosci/aktualnosci/wojna-w-ukrainie-rosjanie-woza-amunicje-w-karetkach/hfv0def> (dostęp: 20.04.2022).

⁴⁵ „Wysokie Umawiające się Strony zobowiązują się powziąć w ramach swoich systemów prawa karnego wszelkie konieczne środki, ażeby osoby, które dopuściły się naruszenia niniejszej Konwencji lub nakazały jej naruszenie, były bez względu na swoje obywatelstwo ścigane i osiągnięte sankcjami bądź karnymi, bądź dyscyplinarnymi”.

⁴⁶ „Art. 108a. 1. Kto wprowadza na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej dobro kultury określone w części A załącznika do rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/880 z dnia 17 kwietnia 2019 r. w sprawie wprowadzania i przywozu dóbr kultury (Dz. Urz. UE L 151 z 07.06.2019, str. 1), wyprowadzone z terytorium państwa niebędącego państwem członkowskim Unii Europejskiej, w którym dobro kultury powstało lub zostało odkryte, z naruszeniem przepisów ustawowych lub wykonawczych tego państwa, jeżeli naruszenie to stanowiło w tym państwie przestępstwo podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2”.

i grabieży dóbr kultury podejmowane są często wątki związane z prowadzeniem działań prewencyjnych w czasie pokoju, które pozwolą lepiej przygotować się do realnej sytuacji, minimalizując tym samym straty. Stosunkowo rzadko podejmowana jest problematyka ścigania sprawców tego typu przestępstw, zdecydowanie częściej natomiast literatura tematu podejmuje kwestie dotyczące rewindykowania zagrabionych obiektów nazywanych nie bez racji stratami wojennymi. Bolesne doświadczenia każdej wojny są okazją do podjęcia różnorodnych działań, które w przyszłości pomogą ograniczyć rozmiar strat lub usprawnić proces odzyskiwania zagrabionych przez agresora obiektów. Działania te z jednej strony dotyczą legislacji, z drugiej — właściwego zdiagnozowania zagrożeń i zapewnienia ochrony dobrom kultury.

W ramach prowadzonych działań prewencyjnych w czasie pokoju powinny być czynione przygotowania między innymi w zakresie szkoleń dotyczących ochrony dóbr kultury w czasie konfliktu zbrojnego. Stanowią o tym wprost zalecenia Konwencji haskiej, ma to też bezpośrednie przełożenie w praktycznych działaniach prowadzonych w Polsce.

W 2019 roku Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego zawarło porozumienie z Ministerstwem Obrony Narodowej, którego efektem było utworzenie Międzynarodowego Ośrodka Szkolenia i Badań nad Dziedzictwem Kultury w Zagrożeniu z siedzibą we Wrocławiu⁴⁷. Zadania ośrodka określa § 2:

- 1) prowadzenie krajowych i międzynarodowych szkoleń oraz kursów dla żołnierzy oraz osób cywilnych w obszarze ochrony dóbr kultury na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych;
- 2) prowadzenie analiz i badań w kierunku implementacji prawa międzynarodowego z zakresu ochrony dóbr kultury w formie projektów rozwiązań systemowych dla Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej;
- 3) prowadzenie badań, analiz i konsultacji w celu wypracowania optymalnych rozwiązań w obszarze bezpieczeństwa dziedzictwa kulturowego dla rozwijania programów szkoleniowych na rzecz ochrony dóbr kultury na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych.

Praktyczne działania realizowane przez ośrodek, oprócz szkoleń i konferencji, dotyczą realnych ćwiczeń w zakresie między innymi pakowania i dyslokacji zabytków znajdujących się w zbiorach muzealnych. Działania takie wojsko realizuje w porozumieniu i we współpracy z urzędami konserwatorskimi i muzealnikami.

Bez wątpienia pełna i dobrze wykonana dokumentacja opisowa i fotograficzna (wykonywana coraz częściej w technice 3D) zabytków ruchomych i nieruchomych umożliwia po zakończeniu działań wojennych oszacować skalę strat i zniszczeń. Dokumentacja ta w przyszłości może również okazać się bardzo pomocna przy składaniu wniosku restytucyjnego. Trzeba przypomnieć, że to na stronie występującej z takim wnioskiem spoczywa obowiązek wykazania prawa własności do kwestionowanego obiektu. O ile odnośnie do obiektów zgromadzonych w muzealnych zbiorach

⁴⁷ Decyzja nr 166/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 22 października 2019 r. w sprawie utworzenia Międzynarodowego Ośrodka Szkolenia i Badań nad Dziedzictwem Kultury w Zagrożeniu, Dz.Urz.MON.2019.206.

sporządza się taką dokumentację (w każdym razie dotyczy to muzealiów, a więc obiektów, których właścicielem jest dane muzeum), o tyle obiekty w zbiorach prywatnych lub w obiektach sakralnych nie zawsze ją mają. Oczywiście w poszukiwaniu utraconych (w tym zagrabionych) obiektów można posiłkować się krajowym i wojewódzkim rejestrem zabytków. Specjalnym narzędziem ukierunkowanym w tym zakresie jest Krajowy wykaz zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem⁴⁸. Wykorzystanie dokumentacji zniszczonych, uszkodzonych lub zagrabionych obiektów pomocne oczywiście będzie też w realizowanych postępowaniach karnych jako materiał dowodowy.

Agresja Rosji na Ukrainę przypomniała dobitnie o wszystkich okropieństwach wojny. Przypomniała również o tym, że agresor może lekceważyć wszystkie standardy przewidziane w regulacjach prawnych bez względu na to, czy je ratyfikował, czy nie⁴⁹. Tym samym nie po raz pierwszy jesteśmy świadkami tego, że ochrona prawna gwarantowana stronom, które ratyfikowały akty prawa międzynarodowego, jest niestety po części „ochroną na papierze”.

W kontekście pewnej bezradności wobec tego faktu, ale i realnych zagrożeń, jakie dla dóbr kultury wynikają z prowadzenia działań wojennych, przypomnieć trzeba o instytucji *safe haven*, która jest w istocie narzędziem współpracy międzynarodowej na rzecz ochrony dóbr kultury zagrożonych w miejscu pochodzenia. Jest ona formą azylu, jaki zapewnia się zagrożonym zabytkom i wiąże się z koniecznością ewakuacji tychże do specjalnie przygotowanych miejsc⁵⁰. Instytucja *safe haven* bywa definiowana jako

przygotowane przez podmiot przyjmujący zabezpieczone przestrzenie, przeznaczone do zapewnienia tymczasowej powierniczej opieki nad ruchomymi dobrami kultury, będącymi częścią dziedzictwa państwa wysyłającego w związku z grożącymi na jego terenie konfliktami zbrojnymi, aktami terroru lub katastrofami naturalnymi⁵¹.

Zabytki architektury, monumentalne rzeźby itp. należy jedynie zabezpieczyć *in situ* przed zniszczeniem lub uszkodzeniem, na przykład odnośnie do zbiorów muzealnych w postaci przede wszystkim zabytków ruchomych ewakuowanie w bezpieczne miejsce jest niekiedy jedynym wyjściem przed niebezpieczeństwem, choć oczywiście samo transportowanie zabytków, ich pakowanie itp. stwarza również zagrożenie uszkodzenia. Trzeba jednak poważnie rozważyć możliwość pełniejszego skorzystania z tej formuły upowszechnionej stosunkowo niedawno przede wszystkim przez kraje Europy Zachodniej.

⁴⁸ DOZP, Krajowy wykaz zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem, 2014, <https://stratyzabytkow.nimoz.pl/?p=319> (dostęp: 12.04.2022).

⁴⁹ O regulacjach karnoprawnych w tym zakresie, a także o perspektywach ścigania sprawców tego typu przestępstw popełnionych podczas toczącej się w 2022 r. wojny na Ukrainie pisze W. Hułkiewicz w artykule *Karnoprawna ochrona dziedzictwa kulturowego w Ukrainie w sytuacji konfliktu zbrojnego*, publikowanym w niniejszym tomie.

⁵⁰ Formuła ta sprawdziła się ostatnio podczas ewakuacji zagrożonych wojną zabytków w Iraku oraz Syrii.

⁵¹ P. Lasik, *op. cit.*, s. 191.

Ocena skuteczności systemu ochrony dóbr kultury podczas konfliktów zbrojnych powinna również dotyczyć analizy implementacji postanowień ratyfikowanych przez państwa aktów prawa międzynarodowego (w tym wypadku przede wszystkim Konwencji haskiej z 1954 roku wraz jej dwoma protokołami). Trzeba też dostrzec perspektywę rozszerzenia ochrony prawnej związane z możliwością ratyfikowania kolejnych istotnych w tym względzie aktów prawnych, które nie zostały jeszcze ani przez Polskę, ani przez Ukrainę ratyfikowane. Chodzi tu przede wszystkim o Konwencję Rady Europy o przestępstwach przeciwko dobrom kultury (Council of Europe Convention on Offences relating to Cultural Property, No. 221), która przyjęta została w Nikozji 3 maja 2017 roku i weszła w życie 1 kwietnia 2022 roku. Warto zauważyć, że jej postanowienia zawierają katalog przestępstw międzynarodowych przeciwko dobrom kultury, w szczególności: kradzież, prowadzenie wykopalisk archeologicznych bez zezwolenia, nielegalny przywóz i wywóz dóbr kultury, paserstwo dóbr kultury oraz bezprawne wprowadzenie ich do obrotu. Penalizacji wobec tego podlegają też fałszerstwo dokumentów oraz umyślne niszczenie lub zniszczenie dóbr kultury. Konwencja z Nikozji jest pierwszą i na razie jedyną europejską umową międzynarodową odnoszącą się do przestępczości przeciwko dobrom kultury. Powinna uzupełnić globalny system ochrony ustanowiony między innymi przez Konwencję haską o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego z 1954 roku, wraz z protokołami pierwszym (z 1954 roku) i drugim (z 1999 roku.); Konwencję paryską dotyczącą środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury z 1970 roku; Konwencję UNIDROIT dotyczącą skradzionych lub nielegalnie wywiezionych dóbr kultury z 1995 roku⁵². Nie ulega wątpliwości, że perspektywa wejścia Ukrainy do Unii Europejskiej daje możliwość rozszerzenia ochrony prawnej o implementację prawa unijnego⁵³.

W świetle wojny na Ukrainie po raz kolejny przekonujemy się, że sytuacja prawna zabytków wobec konfliktów zbrojnych nadal jest niedoskonała i wymaga doregulowania.

Bibliografia

Opracowania

Bogdanos M., Patrick W., *Złodzieje z Bagdadu. Pasjonująca opowieść o poszukiwaniu zrabowanych skarbów w ogarniętym wojną Iraku*, Poznań 2006.

DOZP, Krajowy wykaz zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem, 2014, <https://stratyzabytkow.nimoz.pl/?p=319>.

⁵² Niestety Polska i Ukraina nie ratyfikowały dotąd tej konwencji.

⁵³ Np. przyjęcie dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/60/UE z dnia 15 maja 2014 r. w sprawie zwrotu dóbr kultury wyprowadzonych niezgodnie z prawem z terytorium państwa członkowskiego, zmieniająca rozporządzenie (UE) nr 1024/2012 (wersja przekształcona), Dz.U.UE.L.2014.159.1.

- Fossum S., Liptak K., *Biden on Putin: I think he is a war criminal*, CNN 17.03.2022, <https://edition.cnn.com/2022/03/16/politics/biden-calls-putin-a-war-criminal/index.html>.
- Gadecki B., *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Art. 108–120. Przepisy karne. Komentarz*, Warszawa 2014.
- Gadecki B., Jakubowski O., Trzciniński M., Zeidler K., *Praktyczne aspekty zwalczania przestępczości przeciwko dziedzictwu kulturowemu*, Gdańsk 2019.
- Holandia: sąd nakazał zwrócić Ukrainie złoto z Krymu, Business Insider 2021, <https://businessinsider.com.pl/wiadomosci/holandia-sad-nakazal-zwrocic-ukrainie-zloto-z-krymu/yw6zlf>.
- K. Zalasinska: Centrum Pomocy dla Kultury na Ukrainie jest naturalną konsekwencją zadań stanowiących fundament działalności NID, *Dzieje.pl* 2022, <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/k-zalasinska-centrum-pomocy-dla-kultury-na-ukrainie-jest-naturalna>.
- Katalog strat wojennych, <http://dzialautracone.gov.pl/katalog-strat-wojennych?ID=22>.
- Kociołek A., Menkes J., *Ochrona zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych — stosunek ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami do międzynarodowego prawa humanitarnego*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. K. Zeidler, Warszawa-Gdańsk 2014.
- Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz, red. J. Giezek, Warszawa 2021.
- Kodeks karny. Praktyczny komentarz, red. M. Mozgawa, Warszawa 2007.
- Kowalski W., *Restytucja dzieł sztuki*, Katowice 1993.
- Kowalski W., Kuhnke M., *Zagrabione — odzyskane*, Warszawa 2011.
- Krzemińska A., *Skarby pod bombami*, „Polityka” 2022, nr 16 (3359).
- Książpolska-Kukulska A., *Dobra kultury jako przedmiot ochrony w prawie karnym*, „Prokurator” 2007, nr 2.
- Kudelski J., *Trofejne brygady na Ziemiach Odzyskanych*, „Mówią Wieki” 2013, nr 2 (wydanie specjalne).
- Lasik P., *Zabytki na uchodźstwie — safe haven jako narzędzie wielopoziomowej współpracy międzynarodowej na rzecz ochrony dóbr kultury*, „Santander Art and Culture Review” 2018, nr 1 (4).
- Muzeum utracone, <https://muzeumutracone.pl>.
- Nicholas L.H., *Grabież Europy. Losy dzieł sztuki w Trzeciej Rzeszy i podczas II wojny światowej*, Kraków 1997.
- Pokorzyński M., *Rosjanie przechodzą samych siebie. Wożą amunicję w karetkach*, „Auto Świat” 3.03.2022, <https://www.auto-swiat.pl/wiadomosci/aktualnosci/wojna-w-ukrainie-rosjanie-woza-amunicje-w-karetkach/hfv0def>.
- Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Kraków 2001.
- Rau M., *Przestępstwa przeciwko dobrom kultury w międzynarodowym prawie karnym*, Warszawa 2021.
- Sabaciński M., *Dziedzictwo kulturowe jako narzędzie w rękach tzw. Państwa Islamskiego*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 2015, nr 3 (84)–4 (85).
- Świeczyński J., *Grabieżcy kultury i fałszerze sztuki*, Warszawa 1986.
- Zalasinska K., *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, Warszawa 2020.
- Znaleziono ciała porwanej przez Rosjan naczelniczki wsi i jej rodziny. Masowe groby cywilów pod Kijowem*, oprac. J. Zajchowska, *Gazeta.pl* 3.04.2022, <https://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/7,114881,28294899,znaleziono-ciala-porwanej-przez-rosjan-naczelniczki-wsi-i-jej.html?s=BoxMMtCzol2>.

Akty prawne

Decyzja nr 166/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 22 października 2019 r. w sprawie utworzenia Międzynarodowego Ośrodka Szkolenia i Badań nad Dziedzictwem Kultury w Zagrożeniu, Dz.Urz.MON.2019.206.

- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/60/UE z dnia 15 maja 2014 r. w sprawie zwrotu dóbr kultury wyprowadzonych niezgodnie z prawem z terytorium państwa członkowskiego, zmieniająca rozporządzenie (UE) nr 1024/2012 (wersja przekształcona), Dz.U.UE.L.2014.159.1.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r., Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483.
- Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisane w Hadze dnia 14 maja 1954 r., Dz.U. z 1957 r. Nr 46, poz. 212.
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych, Dz.U. z 2004 r. Nr 212, poz. 2153.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. — Kodeks karny, Dz.U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 20 maja 2010 r. o zmianie ustawy — Kodeks karny, ustawy o Policji, ustawy — Przepisy wprowadzające Kodeks karny oraz ustawy Kodeks postępowania karnego, Dz.U. z 2010 r. Nr 98, poz. 626.
- Ustawa z dnia 25 maja 2017 r. o restytucji narodowych dóbr kultury, Dz.U. z 2017 r. poz. 1086.

Legal protection of cultural property during armed conflicts — criminal law aspects in the context of the aggression of the Russian Federation against Ukraine

Summary

The threat to cultural goods during military operations is still a real problem, as evidenced by the barbaric aggression of Russia against Ukraine. Every war is associated with the plunder and destruction of cultural heritage, as evidenced not only by the experiences of the World War II, but also the recent wars in Iraq and Syria, where historical monuments were plundered and destroyed. Cultural heritage, especially its part which may be called national heritage, very often determines the identity of a nation, and therefore its preservation is extremely important. The experience of many wars allowed for the creation of a separate system for the protection of cultural goods in the event of armed conflicts also under international law. Poland, as a country greatly affected by the losses suffered by its national heritage during World War II, is still trying to find and recover monuments and works of art stolen by its occupiers. The protection of national heritage is the task of the state. The system of protection of cultural heritage in force in Poland is based primarily on regulations in the field of administrative law; however, ratified acts of international law and selected regulations of domestic law also provide for criminal law protection of cultural goods in the event of an armed conflict.

Keywords: cultural heritage, protection of cultural property, armed conflict, destruction and plunder

Мацей Тшцінські

Вроцлавський університет

Правовий захист культурних цінностей під час збройних конфліктів — кримінально-правові аспекти в контексті агресії Російської Федерації проти України

Анотація

Загроза культурним цінностям під час бойових дій досі залишається реальною проблемою, про що свідчить варварська агресія Росії проти України. Кожна війна пов'язана зі знищенням культурної спадщини та її розграбуванням, що доводить не лише досвід Другої світової, але й недавні війни в Іраку та Сирії, де пам'ятки культури масово руйнувалися та розграбовувалися. У ході бойових дій під час обстрілів буває і так, що пам'ятки руйнують спеціально, а дії агресора сплановані та спрямовані на конкретні об'єкти. Окремою проблемою видається розграбування пам'яток, яке може бути наслідком як звичайних кримінальних злочинів, так і спланованої та професійно підготовленої дії загарбника чи пізнішого окупанта.

Культурна спадщина, а особливо та її частина, яку можна назвати національним надбанням, дуже часто визначає ідентичність народу, тому її збереження надзвичайно важливе. Досвід багатьох війн дозволив створити окрему систему захисту культурних цінностей під час збройних конфліктів також на основі міжнародного права. Польща, як країна, яка сильно постраждала від втрат національної спадщини під час Другої світової війни, досі намагається знайти та повернути пам'ятки та твори мистецтва, вкрадені обома окупантами. Охорона національної спадщини — завдання держави. Чинна в Польщі система охорони культурної спадщини базується насамперед на нормах у сфері адміністративного права, однак ратифіковані акти міжнародного права та окремі положення національного законодавства також передбачають кримінально-правовий захист культурних цінностей у разі збройних конфліктів.

Закінчення війни створює можливість для подання позовів про відшкодування збитків, дозволяє вживати юридичних заходів щодо відшкодування втрат у війні та, нарешті, дозволяє притягнути до відповідальності винних у скоєних злочинах. Для здійснення цих заходів необхідно мати якомога кращу документацію, що відображає специфіку об'єкта та стан його збереження.

Ключові слова: культурна спадщина, охорона культурних цінностей, збройні конфлікти, руйнування та розграбування